

Общност и многообразие на словоредата на клитиките (Съпоставително изследване на българския и чешкия език). Част I

Людмила Ухлиржова (Прага)

Изследването предлага сопоставление на клитиките в българския и чешкия език. Обръща се внимание на фонологичните (просодичните) и синтаксичните особености, за да се установят основните различия между чешкия език, в който се наблюдава вакернагелова позиция, и българския, в който клитиките обикновено примыкают к глаголу. Приводят се теоретична модель на синтаксиса на зависимостите. Изследването се дели на четири части. Първата част разглежда теоретичните въпроси, касаещи същността на клитиките и техните общи свойства; втората разглежда правилата за разположение на клитиките в българския език в сопоставление с чешкия; третата обръща внимание на особено случаи на примыкание на клитиките и четвъртата, последната, разглежда случаи, намиращи се на граница между афиксом и клитикой.

The systems of clitics in Bulgarian and Czech are compared. Both phonological (prosodic) and syntactic features are taken into consideration to capture the main differences between Czech, which is – mainly – a Wackernagel-position language, and Bulgarian, which is – basically – verb-adjacent. The theoretical framework for the comparison is dependency syntax. The study is divided into four parts. In Part I some open theoretical questions concerning the concept of clitics as well as of their general properties are discussed; in Part II the author will describe the main distribution rules of clitics in Bulgarian as compared to Czech; in Part III she will deal with more special cases of placement of clitics in both languages, and finally, in Part IV some typical cases „on the border“ between affixes and clitics will be mentioned.

1. Защо точно клитиките?

Словоредът на клитиките е един от най-сложните въпроси, свързани със славянския – и не само със славянския – словоред.

Първата причина е в обстоятелството, че и до днес не е дадена изчерпателна дефиниция на този специфичен концепт. Не може точно да се определи какво всъщност представляват клитиките. Лингвистите не са единодушни дори за това кои думи/морфемите спадат (или не спадат) към инвентара на клитиките. В езико-

ведската (не само славистична) литература обикновено се среща общата многократно повтаряна характеристика на клитиките, определяни като думи (и/или морфемии), които нямат/не могат да имат собствено ударение и затова не се употребяват самостоятелно, а само в съчетание със съседна ударена дума, като заедно с нея оформят *една фонетична дума* или *една акцентна единица*. За думата под ударение, с която е свързана клитиката, в по-новата езиковедска литература се налага терминът *опора*¹ (в английски *clitic host*: Клаванс 1985; Риемсдийк 1999; Франкс, Кинг 2000 и др.). В някои случаи клитиката се пише слято с опората (чеш. *včeraš*), а в други – и това са повечето от случаите – се пише отделно от нея (бълг. *майка ми*; чеш. *vrátil se*). Освен това клитиката може да бъде отделена от опората си с пунктуационен знак: със съединителна чертица (както е напр. в чешки: *budeš-li*); с апостроф, както в други езици (срв. англ. *I'm, it's*). Важно е също, че опората на клитиката може да бъде тъждествена с думата, с която самата клитика е свързана граматично, но това не е задължително. Например:

Petr se včera oženil. → ритмична опора = *Petr*

Včera se Petr oženil. → ритмична опора = *včera*

Oženil se Petr včera? → ритмична опора = *oženil*

Само в последния вариант ритмичната опора съвпада с думата, от която клитиката *se* е граматично зависима (*oženil*), т. е. съвпада със синтактичната си опора, и само в този вариант клитиката се намира в контактна позиция (в конкретния случай в постпозиция) спрямо нея.

Аналогични примери има и в български:

Върнахме се късно. → ритмична опора = *върнахме*

Късно се върнахме. → ритмична опора = *късно*

В първия вариант ритмичната и синтактичната опора съвпадат (*върнахме*), във втория обаче – не.

Често пъти на опората „се опират“ няколко клитики едновременно, срв.

Včera se mi ho zželelo.

Az съм ти го донесъл.

Изброените характеристики на клитиките не са достатъчни, за да специфицират тази малобройна група езикови единици по еднозначен и същевременно изчерпателен начин: т. е. по начин, приложим за подробна класификация във всеки език. Напротив, повечето автори са на мнение, че инвентарът на клитиките в отделните езици не представлява затворен ред. Въпреки че клитиките се смятат за универсално езиково явление, описанията им в различни езици, а също и в рамките на разнообразни теоретични подходи, показват следното: Става дума за

¹ На чешки *hostitel*. Тъй като в българското езикознание подобен термин не е разпространен, тук използваме термина *опора* (на *клитиката*). Други термини, с които в българското езикознание се означава опорната дума на клитиката, са напр. *клитична опора*, *контактен елемент на клитиката*, *регираща клитиката дума*.

различни, акцентно и граматично хетерогенни класове думи, проявяващи специфични фонологични (акцентни) качества/черти, които могат да бъдат определени като „клитични“ (срв. гръцката дума ἐγκλίνω 'опирам се'), но „клитичните“ качества на различните „клитични“ класове и подкласове думи понякога са причина за съществени разлики помежду им.

Някоя от традиционно посочваните специфики на клитиките не е общовалидна, т. е. не е в сила за всяка отделна клитика. От поведението на различните клитики в потока на речта (и в различните езици по света²) става очевидно, че някои групи клитики изпълняват дадени критерии за „клитичност“, на които други групи клитики изобщо не отговарят. По-нататък този факт ще бъде демонстриран чрез конкретни примери от български и чешки.

В описанията на клитиките в различни изследвания, посветени на конкретни езици, се наблюдават несъответствия, свързани дори с това кои са членовете в инвентара на клитиките. Има думи (или морфемите), които в някои лингвистични описания се характеризират като клитики, в други въобще не се споменават, в трети клитичният им статус се отрича. Различна е и аргументацията в научната литература за това дали/защо напр. българският пълен член, или чешкият спомогателен глагол за минало време *jsem* трябва да се класифицират по-скоро като клитики или трябва да се смятат по-скоро за афикси.

Границата между самостоятелната лексикална единица (думата), клитиката и афикса (морфемата) не е съвсем отчетлива, защото от гледна точка на синтаксиса клитиките са сравнително самостоятелни, което определя и словоредната им подвижност. Всички изброени дотук качества на клитиките ги отличават от афиксите. Докато морфемата/афиксът се свързва винаги с една определена част на речта (респ. с една конкретна дума), като изразява нейното морфологично или словообразователно значение (напр. мн. ч.: в бълг. *учител* – *учител-и*; производна дума: *учител* – *учител-ка*), клитиката може да се отнася или към **различни номинални или вербални фрази** (вж. напр. бълг. *вярвам ти*, *майка ти*, *милата ти майка*), или към цялото изречение (напр. бълг. *ли* и чеш. *-li*). Затова понякога клитиките се означават с термина **фразов афикс** (Клаванс 1985; Риесдийк 1999). Клитиките се различават помежду си и по степен на морфологична и синтактична самостоятелност. Така например местоименните клитики в синтактичната структура са с партиципиална функция, срв. чеш. *věřím ti* (= *věřím tobě*), бълг. *вярвам ти* (= *вярвам на тебе*), докато нито българските, нито чешките глаголни клитики за минало време имат самостоятелна синтактична функция (*věřil jsem ti*).

В генеративните граматиките описанието на клитиките е обект на голямо внимание. Причина за това е фактът, че поради своята категориална неопределеност клитиките много трудно се вписват в генеративния синтактичен модел; тази тема е актуална, широко дискутирана и засега остава нерешена (напр. Ри-

---

² Това най-ясно проличава при широкия преглед на явленията, свързани с клитиките, в различните езици по света (вж. Вос, Веселовска 1999). Основните категориални разлики между отделните славянски езици са обобщени в работата на Франк, Кинг (2000: 374).

емсдийк 1999; Кардиналети, Старк 1999; Ржезач 2005; Янева 2000; Димитрова-Вълчанова 1999; Франк, Кинг 2000³).

Следващата причина, обуславяща трудностите при описанието на славянските клитики, е словоредната им подвижност, при това както в исторически план, така и в съвременните словоредни системи. Изконното правило за мястото на клитиките на „второ“ място в изречението, формулирано от Вакернагел в края на деветнайсети век (Вакернагел 1892), всъщност остава релевантно и до днес именно благодарение на широтата, с която е формулирано, но на практика няма два славянски езика, в които то да се реализира по съвсем еднакъв начин⁴. Както ще стане ясно по-нататък, българският и чешкият, два генетично близки, но териториално отдалечени и типологично различни езика, са красноречив пример за това твърдение. Освен това анализът ще покаже, че е налице определена вариантност в словоредата на клитиките както в съвременните книжовни норми (може да се говори за различни развойни тенденции), така и в актуалния разговорен узус.

2. Бележки към теоретичната рамка на описанието

Съпоставката на словоредата на българските и чешките клитики в тази студия се основава на техните описания в българските и чешките граматика, както и в специализираните изследвания. От чешките граматика са използвани предимно първи и втори том на „Граматика на чешкия език“, (1986) и „Основна граматика на чешкия език“ (1995); от българските: граматиките на Р. Ницолова (2008) и Ив. Куцаров (2007) и монографията на Е. Георгиева (1974). Взема се предвид и статията на М. Младенова (2007), посветена на българския и чешкия словоред от контрастивна гледна точка (названието на нашата студия е парафраза на заглавието на нейната). М. Младенова, основавайки се на постановките на класика на българското съпоставително езикознание Ив. Леков, акцентира върху „общността и многообразието“ в българския и чешкия словоред, като така методологично се доближава до актуалната за чешкото езикознание тема „чешкият език – универсални и специфични явления“. В годините от 1998 до 2003 темата за универсалността и специфичността беше дискутирана на няколко поредни международни научни срещи в град Бърно; вниманието на редица участници в тези срещи бе съсредоточено именно върху клитиките, върху техния словоред и върху функционирането им в рамките на актуалното членение на изречението (Свобода 2000; Свобода 2001; Томан 2000; Томан 2001; Есван 2000; Ухлиржова 2001; Лешнерова 2002).

Теоретична рамка на описанието на клитиките в студията е неформалната граматика на зависимостите (в широк смисъл), представена в изброените по-

---

³ Съдейки по достъпната литература, в генеративната граматика най-голямо внимание се отделя (поне в български и чешки) на местоименните клитики (Ржезач 2005; Янева 2009), а само в български, съвсем обяснимо, се акцентира и върху редупликацията на клитиките от гледна точка на функционирането на езика в рамките на балканския езиков съюз. Вж. по-подробно Димитрова-Вълчанова, Хелан 1999; Риесдийк 1999.

⁴ Дори много близки езици, каквито са чешкият и словашкият, или горнолужишкият и долнолужишкият, се различават помежду си, що се отнася до словоредата на клитиките; по този въпрос вж. напр. Франк, Кинг 2000; Беличова, Ухлиржова 1996; Михалк 1970.

горе български и чешки работи. Значителните разлики между отделните граматика също се отчитат. Например с понятието *валентност* се оперира в цитираните чешки граматика, но не и в посочените български граматика. Обаче понятието валентност, особено разликата между задължителните и факултативните валентности, е релевантно за описанието на словоредата на клитиките (напр. свободните дателни форми на клитиките задължително предхождат подчинителните клитични дателни форми: *Snažil jsem se ho přesvědčit, ale on ti mi vůbec nevěřil.*

Избраният в студията подход за описание на клитиките е от подходите, означавани в научната литература като комбинирани или смесени. Това са онези подходи, които интерпретират дистрибуцията на клитиките като резултат от двупосочно взаимодействие на фонологични (прозодични) и синтактични фактори (Франкс, Кинг 2000⁵). И двата фактора се реализират както в българския, така и в чешкия и взаимодействието им трябва да се има предвид.

Известен факт е, че в чешки прозодичното (ритмичното) правило на Вакернагел за позицията на клитиките на второ място в изречението играе по-съществена роля от синтактичните фактори, докато в български е обратното: много по-голямо значение има факторът синтактична връзка на клитиките с думата, управляваща изречението. Ако обаче се цели изчерпателно и коректно описание на дистрибуцията на клитиките, не бива да се пренебрегва нито един от двата фактора в двата езика. Затова по-нататък в центъра на вниманието ще бъдат както акцентният характер на клитиките, така и всички останали фактори: дали синтактичната връзка между клитиките и граматично управляващата дума е obligatorna или факултативна; към кои от езиковите средства принадлежи клитиката; изменяема или неизменяема е тя; ако е изменяема, какво е мястото ѝ в парадигмата на съответната лексема; дали клитиката е самостоятелна или е налице правописната ѝ фузия с думата под ударение (респ. ще се проследява дифузната граница между клитиката и афикса); участието – неучастието на клитиката в синтактичната и комуникативната структура (в актуалното членение).

Както вече бе казано, основна черта на клитиките е тяхната фонетична несамостоятелност – те не могат да останат без опора, не могат сами да образуват изречение, а според книжовната норма не могат да стоят в началото на изречението, срв.:

чеш. *Napsal jsi ten dopis? – Napsal.*

Napsal jsi ten dopis? – *Jsem.

Připravuji se na zkoušku.

*Se připravuji na zkoušku.

бълг. *Обичам те.*

*Те обичам.

Кого обичаш? – Тебе.

Кого обичаш? – *Те.

---

⁵ „We conclude that to account for the distribution of Slavic clitics, both syntactic and prosodic factors must be taken into account“ (Франкс, Кинг 2000: 285).

В езиковедската литература клитика, която не може да бъде акцентно самостоятелна (и това е нейно постоянно качество) се нарича *постоянна клитика*, за разлика от т. нар. *непостоянни клитики*, т. е. от думите, които в някои случаи се държат като клитики, а в други – не. Дори само по тази причина инвентарът от непостоянни клитики се разширява и става много по-трудно определим. Обект на внимание в тази студия ще са постоянните клитики, както енклитиките, така и проклитиките.

Неудареността не е абсолютно непроменлива характеристика дори за постоянните клитики. В определени синтактични позиции и постоянните клитики могат също да бъдат ударени, напр. в български са винаги ударени клитиките в позиция след отрицание: *Не 'се стеснявайте!*; в чешката разговорна реч клитиките понякога се употребяват и без опорна дума: *Se tolik nediv!* Тези случаи намират своето място в дефинициите на по-новите лингвистични изследвания. Вместо традиционните стриктни, „абсолютни“ формулировки от по-старата литература (вж. напр. Граматика на чешкия език 1 1986: 74: клитиките се „срещат винаги и единствено в неударена позиция“) днес се предпочитат по-малко категорични, по-свободни, „по-предпазливи“ – а също така и по-адекватни от гледна точка на емпирията формулировки. Палкова (1994: 282–283) характеризира клитиките като думи, които обикновено „нямат“ ударение и като „думи, за които е трудно да се намери контекст, в който те да образуват една самостоятелна акцентна единица“. На подобно мнение е и Ф. Есван (2000: 141): „...необходимо е да правим ясна разлика между неудареността и клитичността“.

Във връзка със самостоятелното участие/неучастие на клитиките в изреченската структура предмет на теоретични дискусии става и статутът на някои клитики като части на речта⁶. Широко дискутиран и най-важното – интерпретиран по различен начин – е въпросът за статута на чешкото местоимение/морф *se, si*, при това както в чешките граматики, така и в специализираните изследвания (срв. напр. Паневова 1999а; 1999б; 2004; Олива 2001; Йелинек 1963; Комарек 2001; Наденичек 2004; Грегъл, Карлик 1998; Ухлиржова 2007). Подобна ситуация отразява и работата на Р. Ницолова, в която за българския еквивалент *cel/ci* се говори както за възвратно местоимение (2008: 14), така и – в главата за девербативните субстантиви – като за „местоименна частица“ (Ницолова 2008: 443). В глаголите от типа *страхувам се* формантите *cel/ci* са означени като „празни символи за пряк и непряк обект“ (Ницолова 2008: 236; срв. **страхувам себе си*). При общия преглед на клитиките Р. Ницолова, също като З. Палкова, подхожда внимателно и посочва, че това са „особен вид думи на границата между дума и морфема“ (Ницолова 2008: 14). Дефиницията на Р. Ницолова по същество съвпада с дефинициите на много други автори⁷, включително на онези, които с основание припомнят валидната и до днес прецизна дефиниция на К. Л. Пайк (1947), който определя клитиките като клас елементи „intermediate between word and affixes“ (дефиницията на Пайк припомня напр. Янева 2000).

⁶ В чешката лингвистика формите *se, si* традиционно се определят като възвратни местоимения, докато в българските езиковедски изследвания формите *se, si* най-често се смятат за местоименни частици.

⁷ Срв. напр. Риесдийк, 1999: 12: „clitics are neither truly independent words nor real affixes“.

3. Инвентар от български и чешки клитики – преглед

3.1. Местоименни клитики

3.1.1. Инвентарът от местоименни клитики в чешки е значително по-беден от инвентара в български. В чешкия има специални клитични („кратки“) форми само за безродовите лични местоимения за 1. и 2. лице ед. ч. в родителен, дателен и винителен падеж; при местоименията от 3. л., които са родови, има клитични форми само за мъжки и среден род ед. ч. в родителен, дателен и винителен падеж: *mí, ti, tu, mě⁸, tě, ho* (но няма форми за ж. р.). Клитични са също формите на възвратните форманти *se, si*. Например:

Podej mí prosím knihu. Podávám ti knihu. Věnuji mu knihu. Včerejší záležitost se mě netýká. To se tě netýká. Potkali jsme ho včera v supermarketu. Sešli jsme se včera v kině. Vypijeme si spolu kávu?

Към всички посочени клитични форми съществуват и паралелни „дълги“ форми, които имат собствено ударение. Т. е.: *mně, tobě, jemu, mne, tebe, jeho, sebe, sobě*.

В останалите падежи и в множествено число (за третоличните местоимения и за формите на ж. р., ед. ч. *ona*) няма формални дублети. Местоименните форми *ji, nás, vás, jich* и т. н. могат да са както в позиция на клитики, така и в позиция под ударение, т. е. те не принадлежат към групата на постоянните клитики. Срв.:

Ta záležitost se jí / nás / vás / jich netýká. Jí / nás / vás / jich se ta záležitost netýká.

3.1.2. В български има клитични форми за личните местоимения от трите рода в ед. и мн. ч., и за личното възвратно местоимение: както за прякото (винително) допълнение, така и за непрякото (дателно) допълнение, като при местоименията за 1. и 2. л. мн. ч. винителните и дателните форми съвпадат. Т. е.: *ми, ме, ти, те, му, го, ѝ, я, ви, ги; си, се*. Освен това в български има клитични притежателни форми на местоименията, които са омонимни с дателните форми на възвратните местоимения и на личното местоимение (от които са възникнали по исторически път⁹). Клитичните притежателни местоимения са неизменяеми,

⁸ В чешки трябва да се имат предвид омофоните *mě* и *mně*, които се произнасят еднакво: [mñe].

⁹ Правилата в български и чешки за това кога се употребява (респ. кога се предпочита) притежателно и кога възвратно местоимение не са напълно идентични. Р. Ницолова (2008: 39, 172) обръща внимание на факта, че в български притежателното възвратно и третоличното притежателно местоимение се конкурират в зависимост от това дали глаголното действие се съобщава от гледна точка на субекта-притежател (в този случай се използва възвратното местоимение), или от гледна точка на говорещия, който не е пряк участник в речевия акт (в този случай се използва третоличното местоимение). За конкуренцията между притежателните възвратни и невъзвратни местоимения в чешки вж. напр. прегледната информация на страницата на Езикова справки към Института за чешки език при Чешката академия на науките, <http://prirucka.ujc.cas.cz>, където има препратки и към друга литература по тази тема.

формата им е винаги една и съща за трите рода и за двете числа: *книгата ми/ти/му/й/ви/зи/си*; *брат ми*; *решението ми* и т. н.

Към клитичните форми се отнасят и ударени, „дълги“ форми: *мене, тебе, моят, твоят* и т. н. Клитиките се употребяват самостоятелно, или като компоненти на сложни лични и притежателни местоимения, напр. *мене ми, него го, нас ни, себе си, своя си, мене си, него си, моя си, твоя си* и т. н., но не и **моя ми, *твоя ти*; клитичните притежателни форми не могат да дублират дългите притежателни форми¹⁰. Подробен парадигматичен преглед на местоименните форми и правилата за редупликация на местоименията вж. у Ницолова (2008: 152–156) и Куцаров (2007: 84–103). Правилата за редупликация са подробно описани в граматиките на българския език.

Клитичните форми на личните местоимения за ед. ч., но също и за мн. ч., клитичните притежателни местоимения, редуплицираните местоименни форми на личните и възвратните местоимения са един от най-ярките балканизми в българския език (вж. по-подробно Ницолова 2008: 29–31), респ. те са в основата на най-съществените разлики между българската и чешката клитична местоименна система. Тази особеност на българския език е сполучливо характеризирана от П. Пашов (2008: 313), който изтъква „местоименната наситеност на текста“ (включително дублирането) като нещо „нормално, органично за новобългарския език“¹¹.

3.2. Приглаголни клитики

3.2.1. Клитични форми за 1. и 2. л. ед. и мн. ч. в чешки има спомагателният глагол *být*: *jsem, jsi, jsme, jste* (във формата за 3 л. на минало време спомагателният глагол *být* не участва), с които се образуват сложните форми на минало време, и формите за условно наклонение за трите лица: *bych, bys, by, bychom, byste, by*, т. е. напр. *psal jsem, psal jsi, psali jsme, psal bych, psal bys, psali bychom* и т. н. Оттук следва, че може да се напише:

Právě jsem vykonal nesmírně obtížnou zkoušku z matematiky.

Vrátili bychom se asi za hodinku.

Но не може да се напише:

* *Jsem právě vykonal nesmírně obtížnou zkoušku z matematiky.*

* *Bychom se vrátili asi za hodinku.*

В неформални речеви ситуации се употребяват следните форми за условно наклонение: *bysem* за 1. л. ед. ч., *bysi* за 2. л. ед. ч. и *bysme/bychme* за 1. л. мн. ч.

¹⁰ В разговорната българска реч е възможно също така в рамките на едно изречение да се комбинират лично местоимение в именителна форма и дателната/винителна форма на същото това местоимение в конструкции като: *Аз всъщност основното ми притеснение е, че не мога да изляза от този квартал. Те явно много им е мерак на хората. Той явно нямаше и да го питаме за децата.* Примерите са от публикацията на М. Джонова (2004).

¹¹ На същото място П. Пашов пише: „Съвременният български език, както бе посочено, е развил много богато глаголно спрежение, което го отличава от останалите славянски езици. Важно е при това да се допълни, че тези спрегнати (лични) глаголни форми са „обраснали“ с лични местоименни форми, пълни и кратки“.

От гледна точка на книжовната норма те не са съвсем приемливи. В „Основна граматика на чешкия език“ (1995) формата *bysme* за 1. л. мн. ч. е определена като разговорна, формата за 1. л. ед. ч. *bysem* като субстандартна¹². Книжовните форми *by jsem, by jsi, by jsme, by jste* са хиперкоректни (изказваното от лаиците мнение, че това е изконната историческа форма, е грешно).

При образуване на минал страдателен залог и на минало условно наклонение винаги се използват клитични форми на спомагателния глагол *jsem (jsi,...)*, както и на неговата кондиционална форма *bych (bys,...): byl jsem chválen*, но не и **jsem byl chválen; byl bych (býval) chválen*, но не и **bych byl (býval) chválen*.

В сегашните форми на страдателния залог (които се конкурират с конструкции от типа „копула + именна форма на девербативно прилагателно“¹³) спомагателните *jsem, jsi...* не винаги изпълняват ролята на постоянни клитики, но често се намират в клитична позиция. Разликата в позицията може да е значим признак за модалността на изречението:

Dítě je svěřeno do péče matky. (съобщително изречение)
Je dítě svěřeno do péče matky? (да/не въпрос)

В изреченията с неизразен подлог [*dítě*] се наблюдават следните често срещани словоредни варианти:

Je svěřeno do péče matky и *Svěřeno je do péče matky.* (съобщително изречение)
Je svěřeno do péče matky? (да/не въпрос)

Копулативното *být* не принадлежи към инвентара на постоянните клитики в чешкия език; с него изречението може също и да започва:

Tento měsíc mi zvýšili plat. Jsem velmi spokojen.
Můžu vjet do garáže? Jsou otevřenalotevřená vrata?

В чешки спомагателният глагол за 1. л. ед. или мн. ч., минало време може да остане неексплициран, ако личното местоимение в изречението е в позиция на подлог. С други думи, ако личното местоимение е маркер за говорещото лице, формата на спомагателния глагол *být* става редувантна заради минималното си семантично съдържание (съгласуването по число се сигнализира от личното местоимение, съгласуването по род – от формата на причастието), напр.:

Já [jsem] to neudělal.
My [jsme] na to úplně zapomněli.

Този тип конструкции са характерни предимно за разговорната реч (но не е изключено да се срещнат и в писмени неформални текстове); териториални фактори също обуславят разлики в употребата им (по-подробно вж. Чешки диалектен атлас; Балхар и кол. 2002: 594).

¹² По-подробно вж. Чмейркова 2005.

¹³ За конкуренцията между типовете *svěřen* и *svěřený* вж. напр. на страницата на Езикови справки при Института за чешки език на Чешката академия на науките, <http://prirucka.ujc.cas.cz>.

Внимание по-нататък заслужават формите на спомагателния глагол *jsi, jste* за 2. л. ед. и мн. ч., за 2. л. ед. ч. обаче могат да се образуват и контрахирани форми: В чешки освен *Ty jsi to nepsal?* се казва също *Tys to nepsal?* или *Nepsals to?* Контрахирани форми се образуват и с копулативния глагол *být*, като те са много по-силно маркирани стилистично:

Hřbitove, hřbitove, tys krásný sad zelený.

Tys někde v dáli, nechceš lásku mou.

Tys osamělý, Sinuhete.

Tys nejlepší milenec, co jsem kdy poznala.

Tys dobré dítě, pochválil jej otec.

В чешки (за разлика напр. от руски) копулативният глагол *být* не може да бъде изпуснат в изречението: *Petr je učitelem*, но не и **Petr učitelem*; изключение правят само случаите, когато се изразява контраст (респ. когато се използва актуална елипса): *Petr je učitelem, Pavel optikem a Mařenka kosmetičkou*.

3.2.2. Акцентните характеристики на глагола *съм* в български донякъде се доближават, но донякъде се и различават от акцентните характеристики на глагола *jsem* в чешки.

(а) Всички сложни форми на глаголите за ед. и мн. ч. се образуват с клинични форми на спомагателния глагол *съм*: *съм, си, е, сме, сте, са*. За разлика от чешки, в български спомагателният глагол участва и при образуването на формите за 3. л. ед. и мн. ч. (подробен преглед от гледна точка на прагматиката правят Ницолова 2008 и Куцаров 2007). Следователно може да се каже:

Пътувал съм в България. Срещали сме се често.,

но не може да се каже:

*Съм пътувал в България. *Сме се срещали често.

(б) За разлика от чешки, в български са клинични и формите на копулативния глагол *съм*:

Имам много добри приятели в София. Щастлив съм, но не и *Съм щастлив.

Това показва, че ролята на копулата в българския словоред се различава от ролята на копулата в словореда на чешкия.

(в) В български (отново за разлика от чешки) са под ударение формите на спомагателния глагол за образуване на условно наклонение: *бих, би, бихме, бихте, биха*: *бих бил доволен*.

(г) В български са проклитични *ще* и *щях*: те могат да стоят начело на групата на клитиките, както и да се свързват с други клитики: *ще му го кажа*.

Посочените особености разкриват най-съществените типологични различия между приглаголните клитики в чешки и български.

Библиография

- Балхар и кол. 2002: J. Balhar a kol. *Český jazykový atlas. 4*. Praha: Academia, 2002.
- Беличова, Ухлиржова 1996: H. Běličová, L. Uhlířová. *Slovanská věta*. Praha: Euroslavica, 1996.
- Вакернагел 1892: J. Wackernagel. Über ein Gesetz der indogermanischen Wortstellung. – *Indogermanische Forschungen*, 1, 1892, 333–436.
- Вос, Веселовска 1999: R. Vos, L. Veselovská. Clitic Questionnaire. – In: H. van Riemsdijk [Ed.]. *Clitics in the Languages of Europe*. Berlin: Mouton de Gruyter, 1999, 891–1009.
- Георгиева 1974: Е. Георгиева. *Словоред на простото изречение в българския книжовен език*. София: БАН, 1974.
- Грепъл, Карлик 1998: M. Grepl, P. Karlík. *Skladba češtiny*. Praha: Votobia, 1998.
- Джоновна 2004: М. Джоновна. Конструкции от типа „Аз ми се става“ в българската разговорна реч. – *Проблеми на българската разговорна реч*, 2004, № 6, 107–116.
- Димитрова-Вълчанова 1999: M. Dimitrova-Vulchanova. Clitics in the Slavic languages. – In: H. van Riemsdijk [Ed.]. *Clitics in the Languages of Europe*. Berlin: Mouton de Gruyter, 1999, 83–121.
- Димитрова-Вълчанова, Хелан 1999: M. Dimitrova-Vulchanova, L. Hellan. Clitics and Bulgarian clause structure. – In: H. van Riemsdijk [Ed.]. *Clitics in the Languages of Europe*. Berlin: Mouton de Gruyter, 1999, 469–513.
- Есван 2000: F. Esvan. Česká klitika z hlediska typologického. – In: Z. Hladká, P. Karlík [Eds.]. *Čeština – univerzália a specifika. 2*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2000, 141–148.
- Йелинек 1963: M. Jelínek. Podstatná jména slovesná se zvrtným zájmenem. – *Naše řeč*, 46, 1963, 229–237.
- Кардиналети, Старке 1999: A. Cardinaletti, M. Starke. The typology of structural deficiency: A case study of the three classes of pronouns. – In: H. van Riemsdijk [Ed.]. *Clitics in the Languages of Europe*. Berlin: Mouton de Gruyter, 1999, 145–230.
- Клаванс 1985: J. L. Klavans. The independence of syntax and phonology in cliticization. – *Language*, 61, 1985, № 1, 95–120.
- Комарек 2001: М. Комáрек. Několik poznámek k Reflexi reflexivity sloves. – *Slovo a slovesnost*, 57, 2001, 207–209.
- Куцаров 2007: Ив. Куцаров. *Теоретична граматика на българския език. Морфология*. Пловдив: Университетско издателство „Паисий Хилендарски“, 2007.
- Лешнерова 2002: Š. Lešnerová. Postavení příklonky *se* v textu Kryštofa Haranta z Polžic „Cesta z království Českého... do Země svaté...“ – In: Z. Hladká, P. Karlík [Eds.]. *Čeština – univerzália a specifika. 2*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2000, 325–327.

- Михалк 1970: F. Michałk. K prašenjam słowoslěda w serbskich dialektach. – *Lětopis Instituta za serbski ludospyt*, A17 (1970), 1, 1–29.
- Младенова 2007: М. Младенова. Общност и многообразие на словоредата. – В: М. Младенова, Е. Дараданова [Ред.]. *Славяните в Европа*. София: Херон Прес, 2007, 136–140.
- Наденичек 2004: P. Nádeníček. Několik postřehů k vnitřní struktuře a mikrosyntaxi verbálních substantiv podle SYN2000. – In: P. Karlík [Ed.]. *Korpus jako zdroj dat o češtině*. Brno: Masarykova univerzita, 2004, 127–133.
- Ницолова 2008: P. Ницолова. *Българска граматика. Морфология*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2008.
- Олива 2001: K. Oliva. Reflexe reflexivity reflexiv. – *Slovo a slovesnost*, 57, 2001, 200–207.
- Основна граматика на чешкия език 1995: *Příruční mluvnice češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1995.
- Пайк 1974: K. L. Pike. *Phonemics. A technique for reducing languages to writing*. Michigan: The Michigan University Press, 1974.
- Палкова 1994: Z. Palková. *Fonetika a fonologie češtiny*. Praha: Univerzita Karlova, 1994.
- Паневова 1999а: J. Paněvová. Česká reciproční zájmena a slovesná valence. – *Slovo a slovesnost*, 60, 1999, 269–275.
- Паневова 1999б: J. Paněvová. Valence substantiv. – In: Z. Hladká, P. Karlík [Eds.]. *Čeština – univerzália a specifika. 1*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1999, 173–180.
- Паневова 2004: J. Paněvová. Reciproka a valence. – In: *Referát na 29. zasedání Komise pro gramatickou stavbu slovanských jazyků*. Marburg 21–23. X. 2004.
- Пашов 2008: П. Пашов. Специфика на приглаголните личноместоименни форми в съвременния български книжовен език. – В: Я. Бъчваров, М. Виларова, Й. Трифонова [Ред.]. *В търсене на смисъла и инварианта*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2008, 312–325.
- Ржезач 2005: M. Řezáč. The syntax of clitic climbing in Czech. – In: L. Heggie, F. Ordóñez [Eds.]. *Clitic and affix combinations: Theoretical perspectives*. (Linguistik Aktuell 74.) Amsterdam: John Benjamins, 2005, 103–140. [Цит. по предварителната версия от интернет.]
- Рiemsдийк 1999: H. van Riemsdijk. Clitics: A state-of-the-art report. – In: H. van Riemsdijk [Ed.]. *Clitics in the Languages of Europe*. Berlin: Mouton de Gruyter, 1999, 1–30.
- Свобода 2000: A. Svoboda. Klitika z hlediska funkční větné perspektivy. I. – In: Z. Hladká, P. Karlík [Eds.]. *Čeština – univerzália a specifika. 2*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2000, 149–159.
- Свобода 2001: A. Svoboda. Klitika z hlediska funkční větné perspektivy. II. – In: Z. Hladká, P. Karlík [Eds.]. *Čeština – univerzália a specifika. 3*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2001, 81–85.
- Томан 2000: J. Toman. Prosodické spekulace o klitikách v nekanonických pozicích. – In: Z. Hladká, P. Karlík [Eds.]. *Čeština – univerzália a specifika. 2*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2000, 161–165.

- Томан 2001: J. T o m a n . Ertlova diskuse českých klitik. – In: *Čeština – univerzália a specifi-ka 3* (eds. Z. Hladká – P. Karlík). Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2001, 73–79.
- Ухлиржова 2001: L. U h l í ř o v á . Klitika jako kategorie diskusní. – In: Z. H l a d k á , P. K a r l í k [Eds.]. *Čeština – univerzália a specifi-ka. 3*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2001, 29–35.
- Ухлиржова 2007: L. U h l í ř o v á . Volný morfém *se/si* u substantiv verbálních na *-ní/-tí* v současné češtině (s využitím českých korpusů). – In: *Zbornik Matice srpske za slavistiku. 71–72*. Novi Sad, 2007, 173–187.
- Франкс, Кинг 2000: S. F r a n k s , T. H. K i n g . *A Handbook of Slavic Clitics*. New York: Oxford University Press, 2000.
- Чешка граматика, 1, 1986: *Mluvnice češtiny. Díl 1*. Fonetika. Fonologie. Morfonologie a morfemika. Tvoření slov. Praha: ÚJČ AV ČR, 1986.
- Чешка граматика, 2, 1986: *Mluvnice češtiny. Díl 2*. Tvarosloví. Praha: ÚJČ AV ČR, 1986.
- Чмейркова 2005: S. Č m e j r k o v á . Bychom, nebo bysme? – *Naše řeč*, 88, 2005, 18–36.
- Янева 2000: V. J a n e w a . Objektklitika und Informationsstrukturierung im Bulgarischen. – *Linguistik online*, 6, 2000. [http://www.linguistik-online.de/2_00/janewa.pdf]

Превод от чешки: Б о ж а н а Н и ш е в а